

Giredi
ya **3**

Buku Leyikulu ya swihungwana

XITSONGA

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Buku ya

3

Matirhiselo ya Buku Leyikulu:

Switori leswi nga ebukwini leyi:

1 Dayari ya Mandu ya xihundla

1

2 Dayari ya n'wana wo phunghela

7

Ku tilulamisela nkarhi wo hlaya swin'we wa Buku Leyikulu

- Tiyisia leswaku vana hinkwavo va kota ku vona buku. Loko tlilasi ya wena yi ri yikulu, swa antswa u tirha na ntlawa lowutsongo.
- U ta kuma leswaku swa ku pfuna ku yimisa buku ku endlela leswaku u nga tikumi u yi khoma loko u ri karhi u hlaya. (Vona swiletelo swo endla xitende xa buku eka khavhara ya le ndzhaku.)
- Tirhisa rhula kumbe xo kombetela ku landzelerisa marito loko u ri karhi u hlaya.
- Loko u lava ku tshikelela marito yo karhi, u nga namarheta swiphephana ematlhelweni ya rito ra kona leswaku ri vonakala swinene kumbe u nga endla 'fasitere ra masalamusi'. Tirhisa xiphephana xa rhekthengula (yinhlamune) lexi nga na mbhovo exikarhi kutani u xi veka ehenhla ka xitshuriwa leswaku ku vonakala ntsena rito rin'we.

Nkarhi wo sungula wo hlaya swin'we.

Nkarhi wo sungula wu pakanise eka ku tiphina no 'languta' xitshuriwa ro sungula na vana va ri karhi va nyika mavonelo ya vona mayelana na xitori.

- Phendlaphendla xitori lexi va nga ta xi hlaya. Vulavula hi swifaniso.
- Kombela vadyondzi ku vhumba xitori ku ya hi vito ra xona na swifaniso.
- Hlamusela marito lamantshwa kumbe yo tika vadyondzi va nga si sungula ku hlaya xitori.
- Endla makhadi ya marito ku tivisa ntivomarito lowuntshwa.
- Hlaya xitori, u tirhisa swikoweto no cincacinka rito ra wena, rivilo na thoni. Tirhisa ninginiso wa swirho na nghohe.
- Landzelerisa nkandziyiso loko u ri karhi u hlaya hi ku kombetela eka marito hi nhonga kumbe hi rhula leswaku vana va ta vona leswi u swi hlayaka kutani va yelanisa mpfumawulo na tinhlanga leti nga eka papila rero. Leswi swi ta tlhela swi va pfuna eka endlelo ro hlaya ku sukela eximatsini ku ya exineneni no sukela ehenhla ku ya ehansi.
- Tirhisa nkarhi lowu tanahi nkarhi wo dyondzisa 'ririmi ra buku' tanahi: marito, xivulwa, papila, mutsari vito ra buku, na swin'wana na swin'wana.
- Pfumelela vadyondzi ku va ni xiave exitorini hi ku ku joyina loko ku ri na xiyimo lexi vuyeleriwaka (xik, "tsutsuma, tsutsuma, tsutsuma hi rivilo tanihilaha u nga swi kotaka hakona, u nge ndzi khomi – hi mina wanuna wa xinkwa xa jinja!").
- Xitori xin'we xi fanele ku hlayiwa kambirhi kumbe kanharhu ku endlela ku nyika vadyondzi nkarhi wo vuyeleta swiphemu swa ririm, ku encenyeta mgingiriko kumbe ku tlhela va hlamusela swiphemu swa xitori hi marito ya vona vinyi.

Nkarhi wa vumbirhi wo hlaya swin'we.

- Eka nkarhi wa vumbirhi ku tlhela ku tirhisiwa xitshuriwa lexi a xi hlayiwa kutani ku pakanisiwa eka ku va vana va va ni xiave eka ku hlaya na mudyondzisi hi ku tirhisa mikanelo/mimbhurisano leyi humeleshka leswaku ku ta hluvukisiwa ntwisiso wa ntivomarito, ku hluvukisiwa vutshila byo kuma tinhlamuselo na swivumbeko swa switshuriwa (vuvulavuri, mahikahatelo, na swin'w.).
- Swi le ka wena, tanahi mudyondzisi, ku koka nyingiso wo pakanisa eka ku dyondza loku langutanaka na swin'wana swa leswi landzelaka: minongoti yo kandziyisa marito, swihlawulekisi swa switshuriwa, mpfumawulo, tipatironi ta ririm, maqhinga ya ku boxa marito no twisia eka tilevhele to hambanahambana (swivutiso swo lava tinhlamulo to kongoma, to lulamisa nongoloko lowu hoxekeke, to ehleketelela, to pimanyeta na ta mikhenso).

Nkarhi wa vunharhu wo hlaya swin'we.

- Eka nkarhi wa vunharhu wo hlaya swin'we, vana va fanele ku tihiayela xitshuriwa hi voxne no endla mgingiriko ya swanomo, yo endla kunene hi mavoko na yo tsala yi karhi yi kongomisiwe eka xitshuriwa.
- Laha swi kotekaka, xitshuriwa xo hlaya swin'we xi fanele ku letela ku Tsala Swin'we laha mudyondzisi a kombetaka matsalelo ya xitshuriwa kutani vana va titoloveta matsalelo ya xitshuriwa hi ku byela mudyondzisi leswi lavekaka. Mudyondzisi u ta va a ri karhi a va letela no tsala leswi va swi vulaka. Maletelelo lama ma maendlelo yo tsala ma pfuna ku lulamisela vana ku titsalela mgingiriko ya vona.

Dayari ya Mandu ya xihundla

Mandu a rhandza ku tsala edayarini
ya yena siku rin'wana na rin'wana. Siku
rin'wana na rin'wana a tsala leswi a swi
endleke hi siku rolero. A tlhela a tsala
na swihundla leswi a nga lavi leswaku swi
tiviwa hi vanhu van'wana.

A swi tiva leswaku a fanerile ku kuma ndhawu leyi a ta tumbeta dayari ya yena eka yona. U langutile hinkwako ekamareni ra yena, a lava laha a nga ta tumbeta kona dayari ya yena leswaku yi nga tshuki yi kumiwa hi vanhu van'wana.

Eku heteleleni u vonile swi antswa ku yi tumbeta ehansi ka mubedo. Siku rin'wana nindzhenga loko Mandu na munghana wa yena va vuya exikolweni, va kumile dayari ya Mandu yi pfulekile yi ri ehansi ekamareni ra yena.

“Yoo, Ann vona! Ku na munhu louji a hlaya dayari ya mina!” A huwelela hi rito ra le henhla swinene.

"U nga vileli," ku vula Ann. "Kuma ndhawu yin'wana yo yi veka eka yona eka nkarhi lowu taka."

Va kambisisile dayari. "Languta misalelo ya tintiho ta thyaka," ku vula Ann.
"Lebyi i vuthala bya kahle."

"Ndza tiyisa leswaku i ndzisana ya mina ya mufana leyi endleke leswi."

"Tintiho ta Thabo ti tshama ti thyakile nkarhi hinkwawo." Kutani hiloko a tsundzuka leswaku butinyana wa yena a ri na malembe ya ntłhanu ntseña naswona a nga si swi kota ku hlaya.

Hiloko a kuma nsisi wo basa exikarhi ka mapapila ya dayari.

"Munhu wa misisi yo basa a ri ku hlayeni ka dayari ya mina. Vanhu hinkwavo endyangwini wa ka hina va na misisi ya ntima. Xana ku nga va ku ri mani? I mani loyi a nga na misisi yo basa eka vanhu lava ndzi va tivaka?" a vutisa a ri karhi ehleketelela misisi ya Ann.

Vanhwanyana lavambirhi va ehleketa ku rhiya xirimbana. Mandu u vekile dayari ya yena ehansi ka mubedo wa yena. U nyunyeterile fulawuri ehansi ekusuhi na mubedo wa yena.

Loko munhu a ya laha dayari yi nga kona, va ta kuma mikondzo ya yena eka fulawuri. Vanhwanyana va humile ekamareni hi ku hatlisa va ya

titumbeta kutani va yimela loyi a nga ta
ya ekamareni ra Mandu. Hi ku hatlisa va

twile ku khwaxakhwaxa loku a ku huma ekamareni ra Mandu. Va tsutsumerile ekamareni ra Mandu. Va vonile yini? Ehansi a ku tele mikondzo ya fulawuri. Muonhi u kumekile! I Zola, mbyana ya Mandu ya voya byo basa, leyi a yi tlanga hi dayari! Vanhwanyana a va tshembangi leswi a va swi vona hi mahlo ya vona.

Zola a ri muhlayi wa dayari! "Nkarhi lowu taka," ku vula Ann, a ri karhi a fambisa tintiho ta yena emisisini ya yena yo basa, "u ta fanela ku kuma ndhawu yin'wana yo tumbeta dayari ya wena eka yona."

Xitekeleriwile ku suka eka xikambelo xa ANA xa 2012.

2

Dayari ya n'wana wo phunghela

Ndzi nga si sungula ...

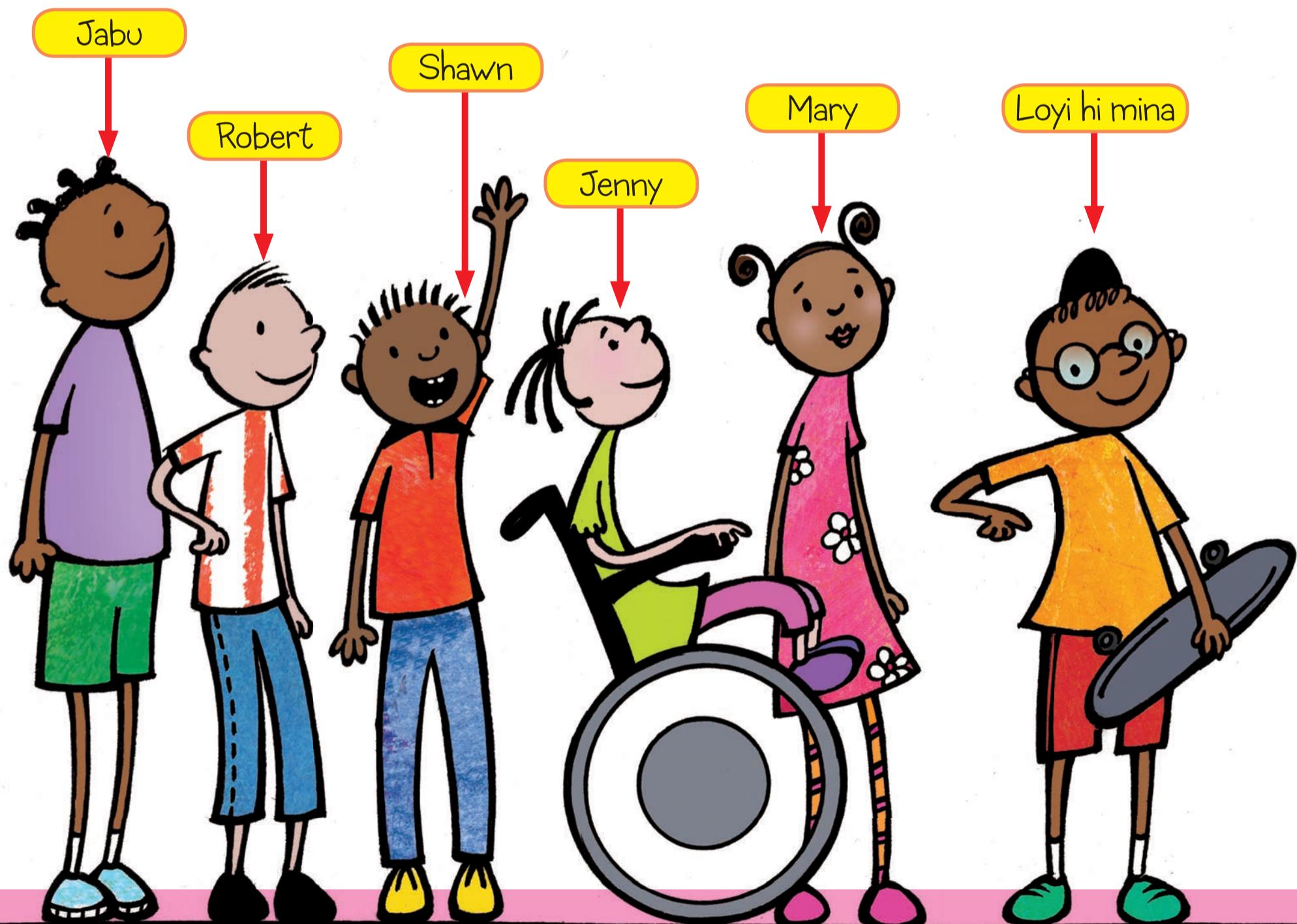
Hi mina John Hasani kambe vanghana va mina va ndzi vitana Bayizana. Tanihi níwana wa manyunu na mina ndzi na dayari. Ndzi rhandza ku tsala eka dayari ya mina naswona ndzi ringeta ku tsala xa níwanchumu siku riníwana na riníwana. Swi ndzi pfuna ku anakanya hi munhu loyi ndzi nga yena, leswi ndzi swi endlaka siku riníwana na riníwana na leswi ndzi swi kotisaka xiswona ku ya emahlweni na swiphiqo leswi ndzi nga na swona.

Xana hi mina mani? Ndzi mufana wo rhula wa 9 wa malembe. Ndzi tshama elokhixini na manana na tatana. Ndzi na sesi, Pam, loyi a nga na 12 wa malembe naswona u rhandza ku lawula ngopfu, na butinyana wa malembe manharhu loyi a huhwaka swinene.

Xana ndzi njhani? Ndzi komile ku tlula vanghana va mina hinkwavo futhi ndzi ambala manghilazi. Nkarhi wuníwana swi va xiphiqo hikuva vana lava ehleketa ka leswaku ndzi xiphukuphuku va rhandza ku ndzi karhata, kambe loko se va ndzi tiva kahle,

va ndzi tsakela ngopfu. Nkarhi wun'wana va ndzi hleka va anakanya leswaku ndza hlekisa. Loko wo hlaya dayari ya mina u ta twisisa leswi ndzi vulaka swona.

Hambileswi ndzi tshamaka elokhixini, ndzi nghena xikolo edorobeni. Ndzi na vanghana vo tala va swivumbeko, swiyimo na mihlovo yo hambana. Ha tiphina swinene. Vanghana va mina va xiviri i Jabu, Robert, Jenny na Shawn naswona loko ku nga ri na loyi a swi vonaka, ndzi rhandza Mary swinene ngopfu.

N'hweti: Nhlangula

Musumbunuku

Namuntlha i siku ro tlhelela exikolweni endzhaku ka tiholideyi ta migingiriko yo tala. (A ndzi yile eka holideyi, ndzi gadile hanci, ndzi wile ehancini, a ndzi nga anakanyi hi xikolo.)

Exikolweni a swi tsakisa swinene ku va na Jabu, Robert na Shawn.

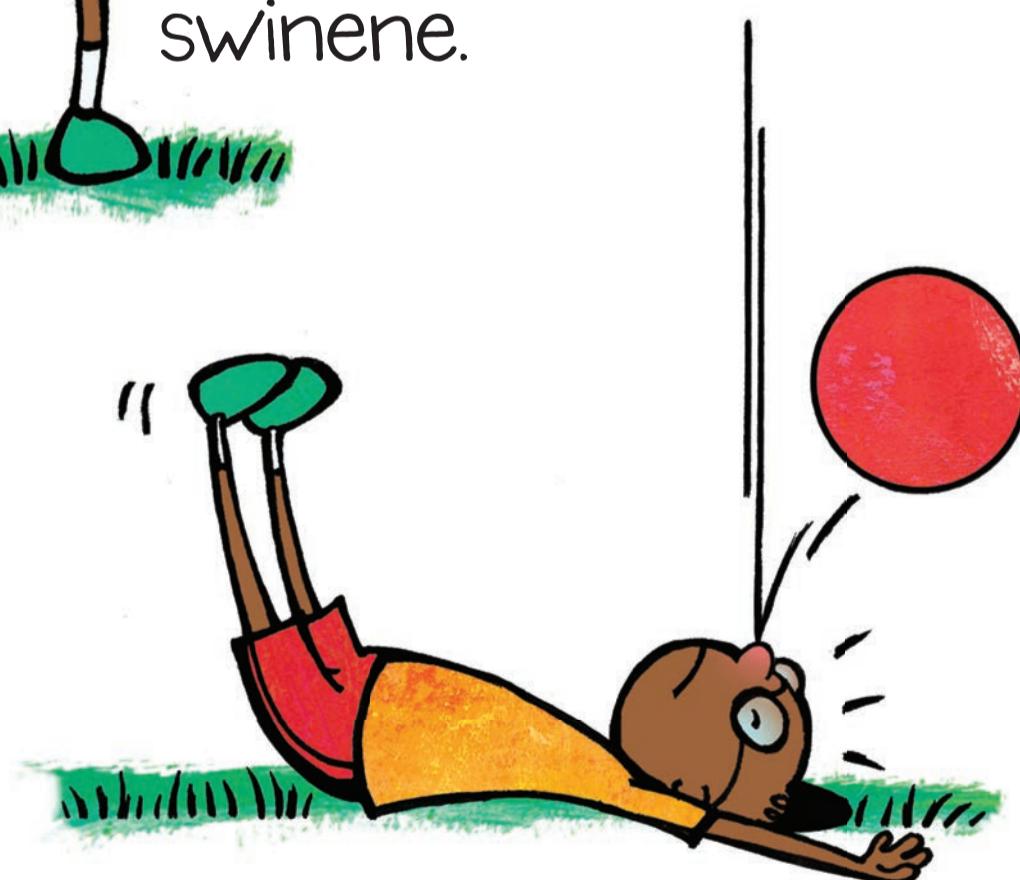
Swiphiqo swa mina swi sungurile loko xikolo xi humile. Hi vile na switoloveto swa bolo ya milenge. Mudzaberi, Nkulukumba Majozu u ndzi byerile ku languta tipala kutani ndzi raha bolo.

Ndzi vonile Mary a ndzi langutile a ri ehandle ka rivala ra mitlangu. A ndzi tivi leswaku a ndzi ngheniwile hi yini xo ndzi endla ndzi rivala milawu ya matlangele. Ndzi tlurile ndzi pinyuluka ndzi ringeta ku niwi tsakisa hi ku famba hi mavoko ya mina. Kutani ndzi rahile bolo swinene leyi hundzeke ku fana na rihati kutani ndzi wela ehansi hi nhlana.

Bolo yi haherile ehenhla
yi tlhela yi vuya yi ta wela
exikandzeni xa mina. Ndzi
sarile na nhompfu leyi taleke
ngati! Ndzi titwile ndzi ri
xiphunta. A ndzi nyangatsekile
swinene.

Ravuntlhanu

Namuntlha a ri ri siku rin'wana na hasahasa. Manana a tshamela ku hi byela leswaku hi nga tshuki hi hlambela enambyeni. Kambe namuntlha a ku hisa ngopfu, hikwalaho mina na Robert hi sukile hi ya hlambela enambyeni. Hi hluvurile kutani hi siya swiambalo swa hina ematambeni. Hi dломukerile hi tlhela hi khida enambyeni. Nkarhi a wu famba hi ku hatlisa loko hi ri karhi hi tlanga no tiphina swinene. Endzhaku ka nkarhi loko dyambu ri ri ku peleni, hi humile ematini kutani hi lava swiambalo swa hina. A hi swi kumangi. Hi swi lavile hinkwako kutani hi vona timbuti ti ri karhi ti dya swiambalo swa hina. Ndzi vonile mbuti yi tsutsuma na xiburukwana xa mina. Hi tipfarile hilaha hi koteke hakona kutani hi tsutsumela ekaya. Manana a hlundzukile swinene! A ndza ha pfumeleriwi ku ya eku huhweni vhiki hinkwaro. Ndzi twa ndzi nyumile hikuva timbuti a ti dyile swiambalo swa hina.

Musumbunu

Madyambu lama ndzi titwa ndzi dinekile nakambe. A ku ri na khonsati ya xikolo xa hina. A ndzi fanele ku encenyeta N'wamhisi eka xitori xa "Swimbutana swa nkombo". Loko ndzi fika exitejini hinkwaswo swi nyamalala emiehlekeweni ya mina. Hambileswi a ndzi titoloveta ku hlaya mintila ya mina eka mavhiki manharhu lama hundzeke, a ndzi nga tsundzuki na rito na rin'we. Ndzi vile na ku chava futhi milenge ya mina a yi tsandzeka no famba.

Ndzi ringetile ku vula, "Vana lava rhandzekaka, pfulani rivanti. Manana wa n'wina u fikile. Ndzi mi terile na swakudya swo tala." Kambe rito ra mina ri nyamalala. Ndzi nghanghamela, "va- v- vana ... pfula ... swa n'wina ... swakudya!" Mudyondzisi a ndzi tsundzuxa hi swikoweto kambe marito ya tsandzeka ku huma enon'wini. A ndzi vona va ndyangu wa ka hina entshungwini wa vahlaleri. A ndzo rhurhumela kunene. Kutani loko ndzi suka exitejini, ndzi khudlunya yindlu ya timbuti. Yoo mananoo! I mihlolo!

Ravunharhu

Namuntlha a hi tsala xikambelo xa Xinghezi. A xi ri xikambelo xa ANA lexi tsariwaka hi vana hinkwavo va le Afrika-Dzonga. Loko ndzi ri karhi ndzi tsala, nomo wa mina wo na swi pfuketana wo oma. A ndzi chuhwile swinene. Hi vukheta ndzi humesile bodhlela ra juzi ndzi ehleketa leswaku mudyondzisi wa mina a nge swi voni. Kambe u swi vonile! Loko a ndzi languta, ndzi bakanyile bodhlela ri wa, juzi yi halakela ebukwini ya mina yo hlamulela yi tlhela yi hundzela eka buku ya Robert.

Ndzi rhumeriwile ehofisi ya nhloko ya xikolo kutani yi fonela manana. Ndzi ta va ekhombyeni nakambe! Kunene a ndzi tsakangi. Hi ntiyiso ndzi titwa ndzi ri donono nakambe.

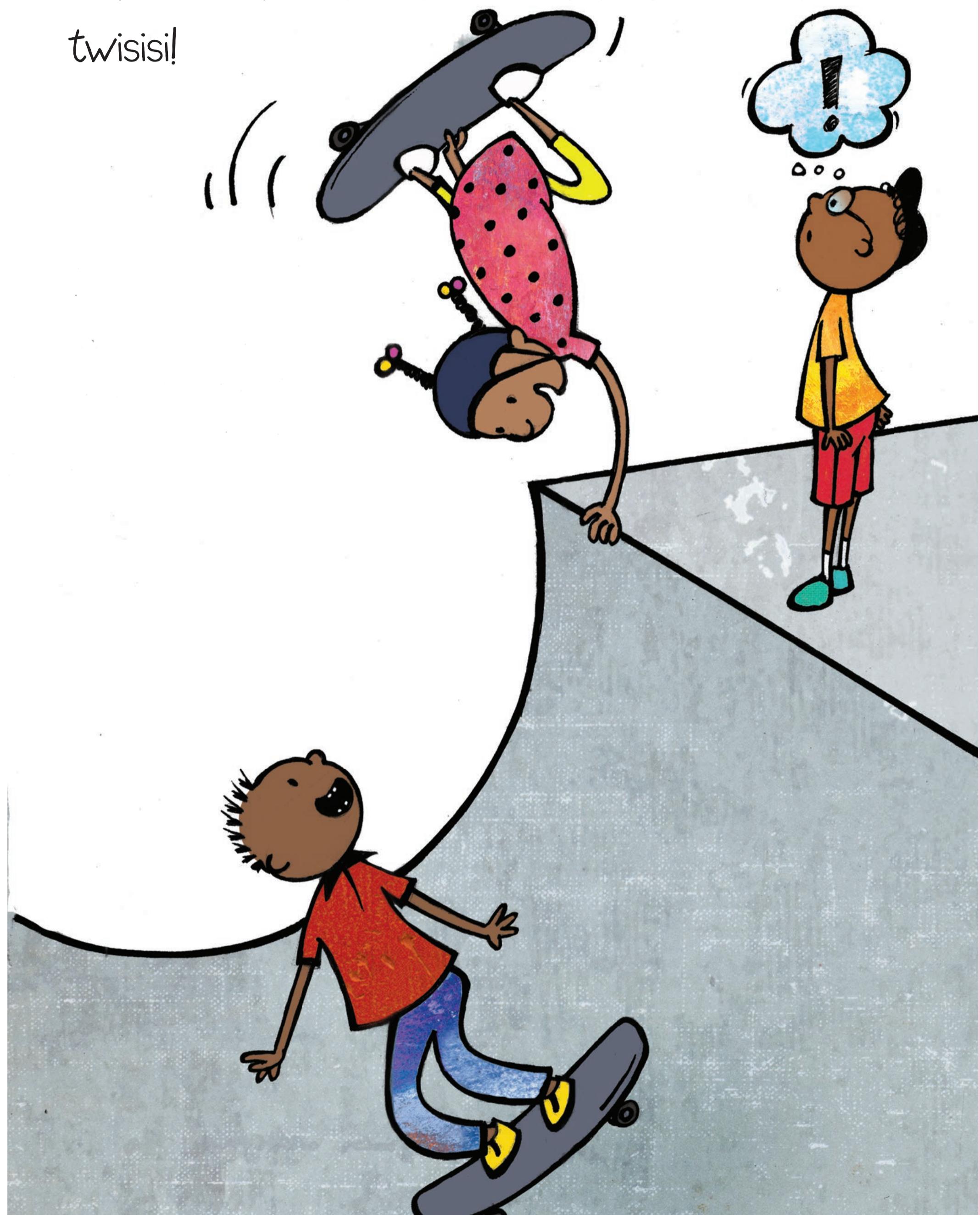
N'hweti: Hukuri

Ravunharhu

Namuntlha ndzi fambile na Shawn na Robert hi ya njirimuka hi tibodo to rhetisa. Hi yile ephakeni yo tlanga hi tibodo to rhetisa. Shawn na Robert va hahile ehenhla ka tihampu no rhelela etlhelo ka mboyamo. Ndzi ringetile kambe ndzi wile hi mombo. Loko ndza ha tisula ritshuri, ndzi vonile Pam, sesi wa mina wa 12 wa malembe. U vurile leswaku manana wa ndzi lava.

Pam u tekile gondolo ra mina kutani hi xinkadyana, a ri ku rheteni hi bodo yo rhetisa etlhelweni ra hafu ya chubu a hundzuluka hi 360 wa tidigiri! Swi ta njhani leswaku vanhwanyana va tshama va ri karhi va kota ku endla swilo kahle! Kutani a ya ekaya a rhetemuka hi bodo ya mina loko mina ndzi ri karhi ndzi tsutsuma endzhaku ka yena ku endlela leswaku a nga ndzi siyi. Manana u ndzi holoverile hikuva a ndzi nga ambalangi gondolo. A ndzi nga swi koti ku n'wi hlamusela

leswaku a twisia leswaku Pam a ambarile gondolo
ra mina. Nkarhi wunwana vatswatsi a va swi
twisisi!

Sonto

Namuntlha a hi fanerile ku ya eka kokwana wa xisati hi ya dya lanci. A swi tsakisa ku vona vakhazi va mina nakambe kambe a ndzi fanerile ku hlangana na "humbi" ya vamhanintsongo!

"Vonani leswaku Johnny u saseke njhani!"

"U kurile mufana loyi, wo va jaha rinene!"

"Se u le ka giredi ya 3! Phela u kurile!"

Kutani mhanintsongo Jane a ndzi nyika jesi leyi a ndzi lukeleke yona. Ndza swi tiva leswaku u lukile hi rirhandzu kambe a ha ehleketa leswaku ndza ha ri na malembe ya ntlhanu.

"Ndza khensa mhanintsongo, i khale ndzi lava jesi ra xitshopana," ndzi vula hi ku titsongahata. Nkarhi wun'wana vatswatsi a va swi twisisi.

N'hweti: Hukuri

Ravuntlhanu

Tolo nivusiku ndzi yile ndzi ya etlela ekaya ka va Robert. Loko ndza ha etlele, Robert u ndzi pfuxile a vula leswaku u twile vukhwaxakhwaxa ekhabodweni ya yena. U ehlekatile leswaku ku nga va ku ri xivandzana. A hi chuhwile swinene kambe hi hetelerile hi ku lumeka tochi yi voninga endzeni ka khabodo ka va loko hi vona mahlo mambirhi ya xitshopana. Hi ku hatlisa xanchumu xi tlula xi huma ekhabodweni. Hi cemile hi ehleketa leswaku i xivandzana. Xana a ku ri yini? A ku ri ximanga xa Robert kambe a ndza ha swi kotangi ku etlela.

Namuntlha ndza khudzehela etlilasini. Mudyondzisi wa mina u vurile leswaku u ta fonela manana hi ku ehleketa leswaku ndzi nga va ndzi vabya. Ndzi byerile mudyondzisi leswaku tolo a ndzi etlelangi kahle. Kambe u fonerile manana. Nkarhi wunwana vatswatsi a va swi twisisi.

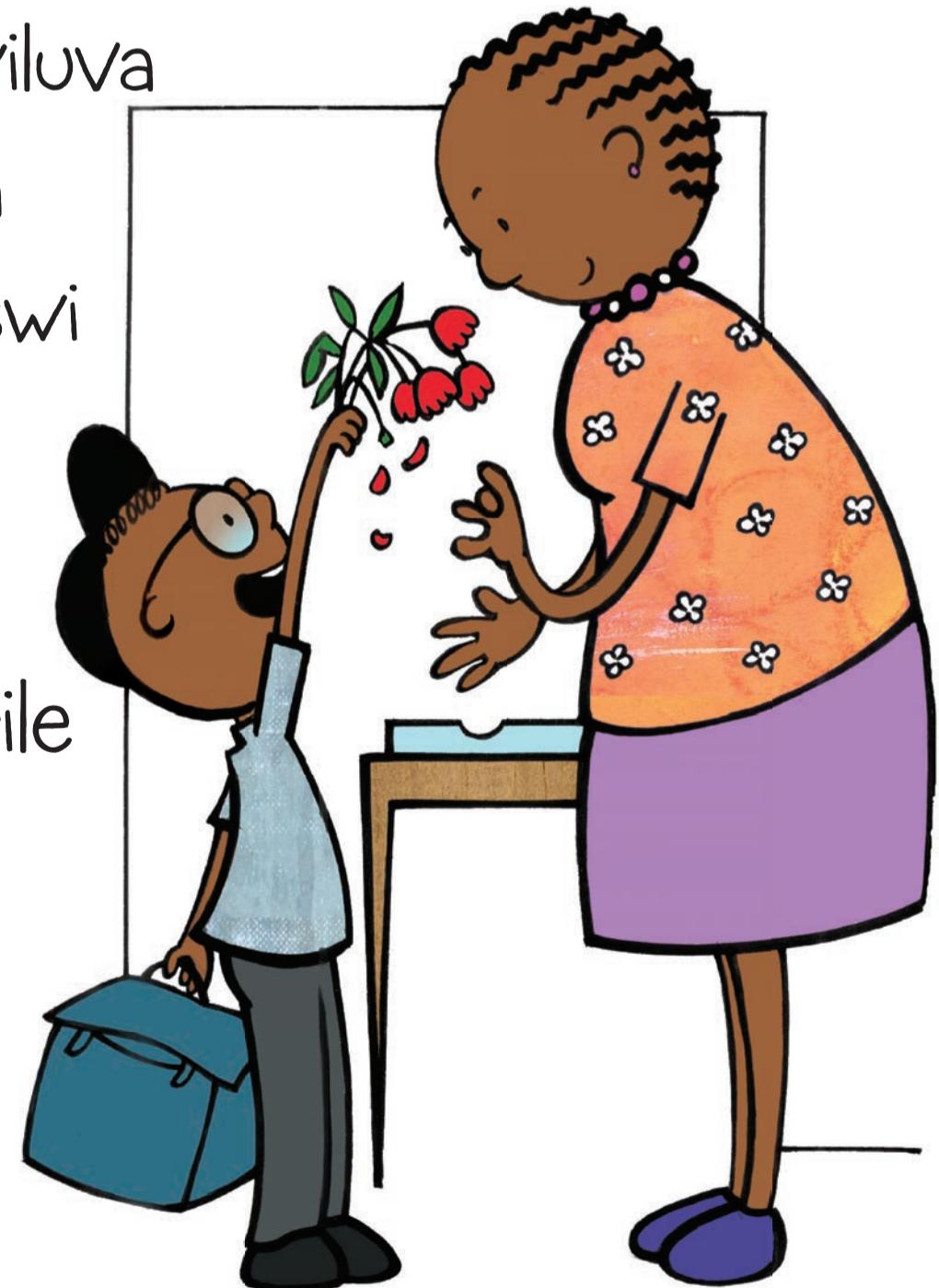

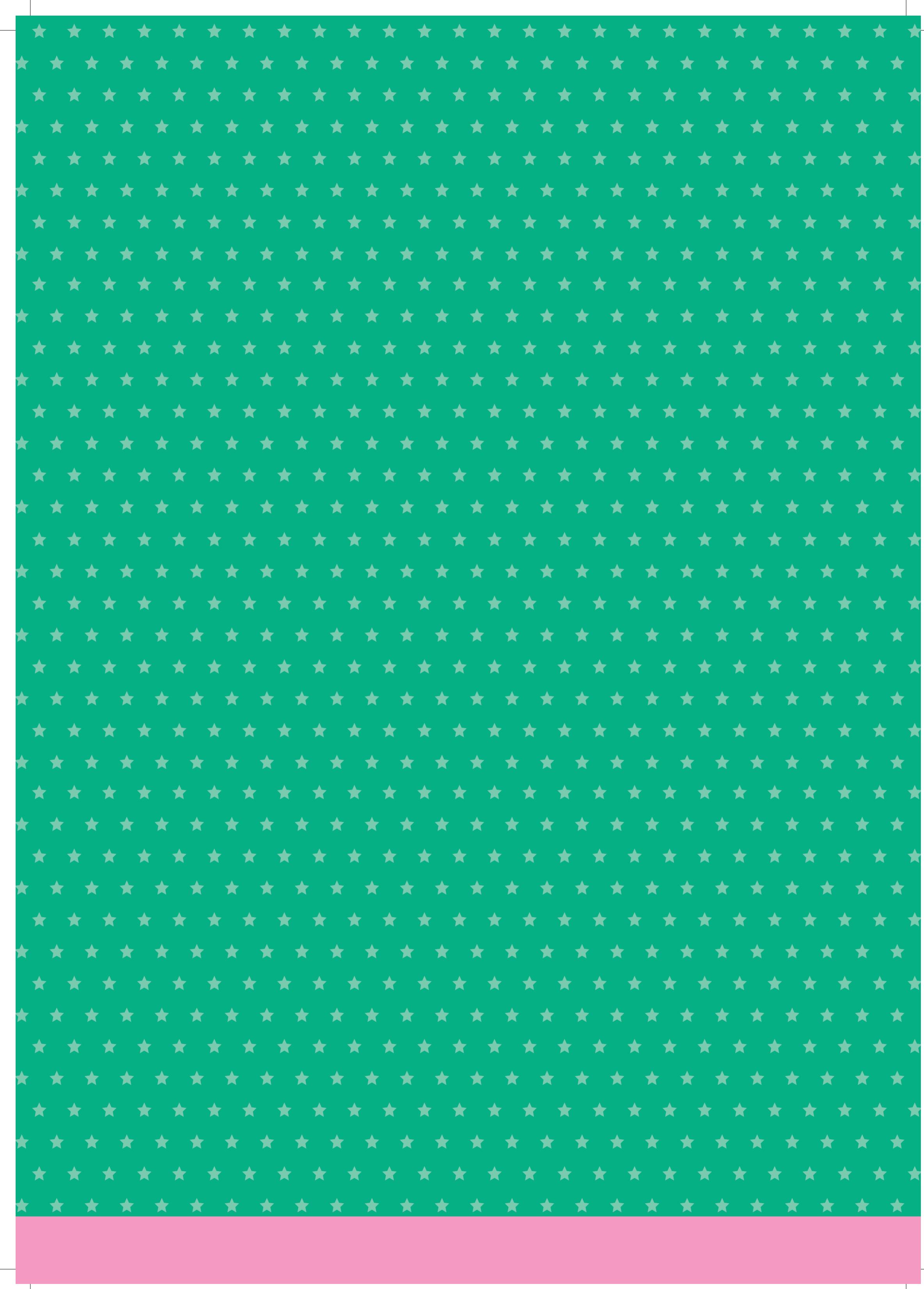
Ravumbirhi

Namuntlha a ri ri siku ra mudyondzisi wa mina ra ku velekiwa. Manana u ndzi nyikile xichocho xa tirhozi to tshwuka leswaku ndzi nyika mudyondzisi wa mina. "A ndzi nga swi koti ku rhwala swiluva ebazini," ndzi ehleketa. "Vafana van'wana va ta ehleketa yini hi mina?" Ndzi vile na miehleketo yo nghenisa swiluva endzeni ka bege ya mina leswaku ku nga vi na un'we loyi a nga ta swi vona.

"Avuxeni na siku lerinene ra ku velekiwa, Manana Masiya." Ndzi humesile swiluva ebegeni ya mina kambe a swi manyekile swi tlhela swi tshoveka hi le xikarhi.

Endzhaku ka sweswo, hinkwerhu hi yimbelelerile mudyondzisi wa hina risimu ro tlangela siku ra ku velekiwa.

Ha ku amukela eka ntlhandlamano wa Tibuku Letikulu. Buku Leyikulu leyi i xiyege xa ntlhandlamano wa tibuku ta Rainbow, lowu katsaka tibuku to tirhela, nhlengelo wa swihlayahlaya, tibuku to hlaya ku ya hi tigiredi na tiphositara. Hi tshemba leswaku switori swo hambanahambana eka Tibuku Letikulu ta nhungu swi ta ku pfuna eka madyondzisele ya wena na leswaku vadyondzi va ta tiphina hi ku hlaya swin'we ka vona.

Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo (XIPHOKHAMA) eka Xijimo xa Masungulo xi kombisa ku hlaya swin'we tanahi xin'wana xa swiyenge swa nkoka swa maendlelo yo hlaya. Ku hlaya swin'we ko tala ku endliwa exikarhi ka masiku mambirhi ku ya eka masiku ya mune evhikini naswona n'wana un'wana na un'wana u va a ri na xitshuriwa lexi fanaka leswaku a ta hlaya. Tibuku to tirhela na tibuku to hlaya ta tigiredi ti lulamerile xikongomelo lexi.

Hambiswirato, ku hlaya swin'we hi ku tirhisa Buku Leyikulu leyi nga na maletere lama kurisiweke i ndlela leyi faneleke ya maendlele ya ku hlaya swin'we hikuva vana va kota ku vona marito na swifaniso no tlhela va kota ku landzelela loko u ri karhi u hlaya hi ndlela leyi fanaka na ya mahlayelo ya ntoloveloy a switori swa vandyangu. Swi na nkoka leswaku vana va tshama va rhendzela Buku Leyikulu leswaku va kota ku vona no hlaya xitshuriwa. Maletere lama kurisiweke ya tibuku letikulu ya endla leswaku swi koteka ku hlayela ehenhla u hlayela vana vo tala hi nkarhi wun'we eka mbangu lowu nga rhula.

I ntirho wa wena tanahi mudyondzisi ku endla leswaku switori swi hanya leswaku vana va kota ku tumbuluxa mbangu wo tiphina na ntsako.

Mianakanyo yin'wana ya ku tirhisa Buku Leyikulu

- Tirhisa phepha ra pulasitiki leyi vonikelaka tanahi khavhara ya Buku Leyikulu ya wena. Swi ta pfuna eka vadyondzi na mudyondzisi loko va tsala eka pulasitiki.
- Tsala eka khavhara hi pene leyi sulekaka.
- Tirhisa tlilipi ya bulldog ku nameka khavhara yo vonikela eka Buku Leyikulu.

ISBN 978-1-4315-3007-6

ISBN 978-1-4315-3007-6

THIS BOOK MAY NOT BE SOLD.

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street, Pretoria
South Africa

© Department of Basic Education
First edition 2016

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked, the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

The Big Books in this series are available in all languages. They were developed by a team of UNISA Language and Education experts as part of their Community Engagement contribution to South Africa's education sector.

Author: V McKay

Endla xitende xa wena xa Buku Leyikulu

U ta fanela ku va na:

- Khadibodo ya vuanami lebyi ringanaka na Buku Leyikulu loko yi pfuriwile (594 mm) na vulehi bya kanharhu (1360 mm).
- Thepe yo pfala.
- Titlilipi kumbe tiphekisi timbirhi to endla leswaku khadibodo yi tshama endhawini ya yona.

Tirhisa thepe yo pfala ku hlanganisa swiphemu swa khadibodo.

Petsa khadibodo u endla fureme ya A u tlhela u tilipa tshaku na le mahlweni swin'we hilaha swi kombisiweke hakona laha hansi.

